

Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
„Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola

Mohr Szilárd

**A második világháború (1939-1945) és a háborús
körülmények hatása a Baranya vármegyei gimnáziumok
életére**

Doktori (PhD) értekezés tézisei

Témavezető:
Dr. Takács Zsuzsanna Mária PhD
egyetemi adjunktus

Pécs, 2022

A kutatás témája

A kutatás középpontjában a két világháború közti Baranya vármegyében megtalálható négy pécsi, valamint egy mohácsi gimnázium második világháborús (1939-1945) története áll. Ez Pécs kapcsán egy felekezeti fenntartású leányiskolát, a Mi Asszonyunkról Nevezett Női Kanonokok Szerzetesrend Pécsi Római Katolikus Szent Erzsébet Leánygimnáziumot, két felekezeti fenntartású fiúgimnáziumot, a Ciszterci Rend Pécsi Nagy Lajos Gimnáziumát és a Jézustársasági Pécsi Pius Gimnáziumát, valamint egy állami gimnáziumot, a Magyar Királyi Állami Gróf Széchenyi István Gimnáziumot jelenti. Míg Mohácsról a vizsgálatba egy városi fenntartású iskola, a Mohácsi Városi Gimnázium került a bevonásra.

A kutatás egy iskolatörténeti jellegű vizsgálat, amely több intézmény, egy jól körülhatárolható történeti időszakon belüli bemutatására vállalkozik. Azon belül is a háborús események iskolára gyakorolt hatásaira fókuszálva, értve ez alatt a háborús intézkedéseket, a háborús felkészülést, katonai előképzést stb.

A témaválasztás legfontosabb oka a kérdés viszonylagos kutatatlansága. Igaz, lehet találni a második világháború alatti hátország működésével kapcsolatos kutatásokat,¹ köztük egyébként a neveléstörténeti témára fókuszálva is,² és az iskolatörténeti kutatások is valamilyen módon érintették már ezen időszakot.³ Ugyanakkor utóbbiak gyakran nem vizsgálják a háborús éveket részletesen, vagy nem ezzel a fókusszal.⁴ Ebből kifolyólag viszont számos kérdés maradt feltáratlan, illetve bizonyos esetekben a témával kapcsolatos állítások hiányosak vagy hibásak.⁵

Fontos az idő- és térbeli lehatárolás is. A disszertáció a teljes második világháborúra (1939–1945) vonatkozóan mutatja be a nevezett intézmények történetét. Igaz, mindez nem jelenti, hogy a címben megjelölt időszak megbonthatatlanul merev lenne, így indokolt esetekben a vizsgálatom korábbi és későbbi kérdéseket is érintett.

Ami az intézmények kiválasztását illeti, fontos szempontból volt a megvalósíthatóság kérdése (terjedelem tekintetében), amely főként a földrajzi lehatárolásban segített. Míg az

---

¹ Lásd pl.: Gyarmati – Pihurik 2015

² Lásd pl.: Takács 2021

³ Lásd pl.: Cserdi 2017

⁴ Elsőre példa a már említett Cserdi 2017, amely tanévenként szolgáltat adatot a mohácsi gimnázium történetéről. A másodikra példa a Németh – Pasku – Simon 2007, amely előbb korszakokat említ meg, majd az igazgatók hivatali ideje alapján mutatja be a Széchenyi István Gimnázium történetét. Míg a harmadikra példa Kalász 2012, amely különböző korszakokra bontva ismerteti a Ciszterci Rend Nagy Lajos Gimnáziumának 325 éves történetét.

⁵ Csupán néhány példát szeretnék kiemelni. Így például a Széchenyi Gimnázium kapcsán tévesen állítja Németh – Pasku – Simon szerzőhármas (2007), hogy az intézmény 1943-ban elhagyta Király utcai épületét. Cserdi (2017) hibásan sugallja azt, hogy a Mohácsi Városi Gimnázium igazgatója, Hites Ferenc katonának vonult, miközben egyébként ezt követően leírja, hogy milyen körülmények között távozott a városból. Míg a történetileg jobban feldolgozott Nagy Lajos Gimnázium esetében a háborús évek eseményei csak rendkívül nagyvonalakban kerülnek bemutatásra (Kalász 2012).

iskolatípus kiválasztásában elsősorban az játszott szerepet, hogy a gimnáziumok a klasszikus kontinentális oktatás rendszer gerincét alkották, vagyis bizonyos tekintetben kitüntetett helyzetben lévő intézmények vizsgálatára került sor.⁶

Összefoglalva, a disszertáció egy alapvetően iskolatörténeti kutatás, így a neveléstörténeti kutatások egyik alaptípusa. Az iskolatörténeti dimenzió révén egy mikroszintű vizsgálatról van szó, leszűkítve a megfigyelést egy jól körülhatárolható terület jól körülhatárolható szereplőire, feltárva az intézmények történetével kapcsolatban eddig még részleteiben nem vizsgált eseményeket.

A kutatás forrásai és módszerei

A kutatás mintavételi módszere egy szisztematikus eljárás volt, a leginkább releváns primer források kiválasztására törekedtem. Ugyanakkor a kvalitatív kutatások cirkuláris stratégiájából fakadóan⁷ a helyes értelmezése érdekében bővíttem is kútfők körét mintegy elméleti-teoretikus mintavétellel. A hólabda módszer logikájának felhasználásával a meglévő forrásokból jutva el nehezebben hozzáférhető forrásokhoz.⁸

A források két nagyobb csoportra bonthatók. Az egyik csoportba az iskolai értesítők tartoznak, melyek igen részletes és adatgazdag információkat nyújtanak az egyes tanévnek történetéről. A kutatásba bevont értesítők köre meghaladja a disszertáció címében lehatárolt időszakot: 1938-tól 1948-ig vizsgáltam azokat.

A felhasznált források másik nagy csoportját a Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltárában megtalálható Pécsi Tankerületi Főigazgatóság iratai és az egyes intézmények iratai tették ki. A főigazgatói hivatal iratainak vizsgálata azért volt kiemelten fontos, mert a közoktatásügyi igazgatásról szóló 1935. évi VI. tc. olyan körülményeket teremtett, amelyben elsődleges szempont az ellenőrizhetőség lett, melynek köszönhetően minden döntést befolyásolt és minden cselekedetet ellenőrzött a tanügyigazgatás.⁹ Míg az intézmények dokumentumainak vizsgálatának szükségessége talán nem igényel magyarázatot.

Ezen forrástípusok mellett kiegészítő forrásként használtam a Jezsuita Levéltár és Rendtörténeti Könyvtárának, valamint a Ciszterci Nővérek Boldogasszony Háza Monostor Levéltárának releváns dokumentumait, a Hadtörténelmi Levéltárban őrzött Ifjúsági Honvédelmi Nevelés és a Testnevelés Országos Vezetőjének munkanaplójának kiadott

---

⁶ Kozma 2006: 225.

⁷ Sántha 2006: 51.

⁸ Sántha 2009: 92-93.

⁹ Nagy 1992: 33-35.

változatát. Továbbá több helyütt felhasználtam jogszabályokat és sajtóforrásokat, valamint egy-egy téma rövid vizsgálatához a korszakban készült kiadványokat és tankönyveket.

Meg kell még említenem, hogy a katolikus tanügyigazgatás iratainak vizsgálatát mellőztem. Igaz, az 1930-as években létrejött a katolikus tanügy autonómiája, azonban ennek a gyakorlati valóságossága már nem ilyen egyértelmű. Ráadásul 1941-re a királyi főigazgatók befolyása lényegében fenntartótól függetlenül érvényesült.¹⁰ Vagyis a katolikus tanügyi igazgatás részéről nem tapasztalható olyan jelentőségű döntéshozatali kompetencia, amely elengedhetlenné tette volna e forrás vizsgálatát. Amennyiben valamilyen eltérés mégis volt, akkor pedig ezek jól nyomon követhetők az iskolák dokumentumai között.

Ami a kutatás módszerét illeti, egy kvalitatív, analitikus jellegű megfigyelő vizsgálatot hajtottam végre elsődleges források történeti elemzésével.¹¹ Maga a vizsgálat egyszerre tekinthető részben diakronikus és részben szinkronisztikus vizsgálatnak a történelmi periodizálásnak és a problémátörténeti csomópont kiemelésének köszönhetően.¹² Emellett indokolt esetben, például az adatok jobb értelmezhetősége érdekében, esetleges tendenciák kirajzolása érdekében az értesítőkben megtalálható statisztikai adatok kvantatív értelmezésére is sort keríték.

A kutatás főbb kérdései és eredményei

A kutatás általánosságban azt vizsgálta, hogy a második világháború milyen hatást gyakorolt a vizsgálatba bevont gimnáziumokra. Ennek eredményeként azt a következtetést vonhatom le, hogy a háború jelentős mértékben befolyásolta az iskolai életet már az általam vizsgált időszaktól elejétől. A háborús körülmények igen jelentős többletterheket róttak a diákság és a tanári karok mindennapjaira, melyet a háború végén még az infrastrukturális hiányok is nehezítettek. Maga a háború közvetlenül pedig a tanítást is ellehetetlenítette egy időre.

A következőkben a konkrét kutatói kérdésekre kívánom a vizsgálat eredményeként kirajzolódó válaszokat.

---

¹⁰ Nagy 2000: 141-143.

¹¹ Szabolcs: 84.

¹² Kéri 2001: 17-30.

- **Milyen tekintetben érintette a vizsgálatba bevont intézmények működését a háború? Tapasztalható-e a háborús évek előrehaladtával valamilyen tendenciaszerű változás?**

Általánosságban a háború az iskolai élet minden területére begyűrűzött, a diákok hétköznapjaitól kezdődően az iskolában elvégzett pedagógiai munkáig. Ha valamilyen fordulópontot keresünk, amikortól jelentősen megnehezült a munka, a vizsgálat egyes területein más és más helyen találhatunk ilyet. A légtalalom például a kezdetektől befolyásolta az oktatást, igaz, nem lehetetlenítette el. A pedagógiai munkában talán az 1943-44-es tanév tekinthető egy fordulópontnak, amikor mindösszesen alig öt hónapos volt a tanév és a rövidített tananyagot sem lehetett befejezni. Ugyanakkor például az épületek tekintetében csak az 1944-45-ös tanév tekinthető a legnehezebb tanévnek, amikor a katonai lefoglalás valamennyi gimnáziumot érintett.

Összességében az 1943-44-es tanév lehet fordulópontnak tekinthető, amely során az iskolai élet mindinkább „háborússá” vált. Egyfelől az el nem végezhető pedagógiai munka miatt, másfelől a diákok háborús kötelezettségeinek megnövekedése miatt. A legjobban viszont a háború az 1944-45-ös tanévet sújtotta.

- **Milyen álláspontot alakított ki a háborúval kapcsolatban a tanügyigazgatás és ez milyen mértékben befolyásolta az iskolák háborús mindennapjait?**

A tanügyigazgatásnak igen fontos szerepe volt az iskolák háborúra adott magatartásával kapcsolatban, csaknem minden kezdeményezés felülről irányítottnak tekinthető. Illetve a tankerületi főigazgatók személye is részben befolyásolta az iskolák mindennapjait.

Fodor Ferenc főigazgató igyekezett minden évben, akár többször is, mindenre kiterjedő utasításokat, irányelveket adni az iskoláknak írott formában. Ezekben fontosnak tartotta, hogy a tanárok és a diákok foglalkozzanak a háborús körülményekkel, hangsúlyozva a társadalmi kötelességeiket. Ezekkel összhangban történtek az iskolák háborúhoz köthető tevékenységei.

Palos Bernardin esetében a hangsúly az iskolai kötelességek teljesítésére helyeződött, fegyelmezett és szorgalmas munkát várt el, nem hangsúlyozta a társadalmi feladatokat.

Nem lehet továbbá Palos Bernardin kapcsán megkerülni azt a kérdést, hogy 1944-45-ben, vagyis a háború által leginkább sújtott tanévben ő volt a főigazgató. Kiemelendő, hogy lehetőségeihez mérten igyekezett mindent megtenni az oktatásának fenntartása és a diákok biztonságának érdekében. Ennek ellenére egy eljárás indult ellene, melyben feltehetően nagy

szerepe volt a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetségnek (MADISZ). A vizsgálat végül 1946-ban felmentéssel ért véget, mely ellenére a főigazgatói tisztségből leváltották.

- **Milyen módon érintette az iskolák fizikai működését a háború, különös tekintettel az épülethasználatra?**

Talán az egyik legszélesebb körben elterjedt állítás és ismeret a háborús iskolatörténetekkel kapcsolatban, hogy az iskolaépületeket főként hadikórház céljára lefoglalták. Ez alapvetően bebizonyosodott jelen vizsgálat során is, ugyanakkor a katonai lefoglalások gyakorlata nem egyértelműen így nézett ki a vizsgált intézményekben. A Pius Gimnázium esetében például a lefoglalások sokáig nem érintették az egész intézményt, csupán annak egy-egy termét (pl. tornaterem) és nem is kizárólagosan kórházi célú beszállások történtek.

A gimnáziumok teljes épületét (Pécsett és Mohácson egyaránt) csak nagyon későn, lényegében az 1944-45-ös tanévben foglalták le. Egészen addig legfeljebb más iskolákat kellett befogadniuk, az emiatt fennálló nehézségeket (délutáni tanítás, rövidített tanórák stb.) viszont elsősorban a befogadott intézményeknek kellett eltűrniük. Ez feltehetően gimnáziumi státuszuknak volt köszönhető, hiszen tendenciózusan, mindegyik intézmény esetében tapasztalható jelenségről van szó. Az 1944-45-ös tanév viszont új helyzetet teremtett, kivétel nélkül, mind az öt gimnáziumot érintette a katonai lefoglalás, amely jelentős nehézségeket okozott, elsősorban a tanítás 1945-ben történő újraindítása kapcsán. Ahogy aztán ismét sor került más intézmények befogadásra is.

Ugyancsak kihívást jelentett, hogy jelentős anyagi károk keletkeztek az iskolákban, beleértve az iskolai felszereléseket is. A vizsgálat során úgy tűnt, hogy a felekezeti háttérrel rendelkező iskolák könnyebben tudták megoldani a károk helyreállítását. Míg a Mohácsi Városi Gimnázium nagyon jelentős állami segélyre szorult, a Széchenyi Gimnázium pedig alapvető elhelyezési problémákkal küzdött.

- **Hogyan befolyásolta a háború a diákok mindennapjait?**

A kutatás egyik legszéleskörűbb és legtöbb kérdést érintő témaköre a háború diákokra gyakorolt hatása volt, így több alkérdést is vizsgálni kell, így a honvédelmi nevelést és katonai előképzést, a háborúval kapcsolatos feladatokat, a zsidó tanulók helyzetét, illetve a fiú és leánytanulók helyzetét.

Ami diákok katonai előképzése az 1939. évi II. törvénnyel kötelezővé vált a leventekiképzés keretében, az 1940-41-es tanévtől iskolai keretek között. Ennek keretében valamennyi fiúgimnáziumban létre kellett hozni az iskolai leventecsapatot. A leventekiképzéssel kapcsolatban szinte mindegyik iskola fogalmazott meg kritikákat. Komoly nehézséget jelentett ugyanis, hogy jelentősen növelte a diákok feladatait, illetve zavarta az iskolákat, hogy a diákok ellenőrzésébe egy új szereplő is bekapcsolódott.

A katonai előképzés emellett más területeken is megjelent. Így például a cserkészletben, vagy a mindennapos testnevelés és a honvédelmi ismeretek bevezetésével az iskolai tananyagban is. Ráadásul 1943-tól a honvédelmi nevelés a leánygimnáziumban is megkezdődött.

A honvédelmi nevelés mellett számos egyéb feladat növelte a diákok terheit. Így például a légoltalom, vagy a visszacsatolt területek lakóit, a katonákat és a hadbavonultak családjait kedvezményező karitatív jellegű feladatok, vagy a Vöröskereszt által szervezett kezdeményezésekbe történő bekapcsolódás. Továbbá javarészt a háborús helyzetre való tekintettel gazdasági feladatokat is végre kellett hajtania a tanulóknak, elsősorban a Diákkaptár Szövetség keretein belül.

Kifejezetten a fiúgimnáziumok tanulóit sújtotta, hogy 1943-tól munkaszolgálatra is igénybe vették őket, majd a front átvonulását követően a közmunkaszolgálat terheit is viselniük kellett. Ezekből a leánytanulók teljes mértékig kimaradtak.

Érdeemesnek tartom megemlíteni, hogy mindez olyan nagy mennyiségű és sokféle szabdaltságot jelentett volna, hogy ezek gyakran nem váltak el élesen egymástól, nem lehet meghatározni, hogy az egyes tevékenységeket milyen minőségben hajtották végre a tanulók. Így leginkább talán úgy összegezhető a kérdés, hogy mindezen feladatok ellátása diákságukból fakadóan volt kötelező.

Ami a zsidó tanulókat illeti, a felvételükkel kapcsolatosan elmondható, hogy a vonatkozó törvényeket az iskolák az izraelita hitfelekezetű tanulók létszáma alapján az 1943-44-es tanévig nem tartották be, ebben az évben viszont a felvételük a Széchenyi Gimnáziumot leszámítva minden másik vizsgált iskolában megszűnt.

Kiemelendő körülmény még a zsidó tanulók kapcsán, hogy számukra a leventemozgalomban való részvétel 1942-től tilos volt, helyébe a kiegészítő munkaszolgálat lépett.

Az utolsó alkérdés a fiú- és leánytanulók helyzetében tapasztalható különbségekre vonatkozott. Elmondható, hogy a legtöbb területen nincs eltérés nemek szerint. Ugyanakkor a munkaszolgálatból, közmunkából és a katonai előképzés hiányából fakadóan elmondható, hogy

a leánytanulók valamivel kedvezőbb helyzetben voltak. Ugyanakkor mégis érdekes kérdés, hogy a honvédelmi nevelés, noha leányoknak szánt tartalommal megöltve is, mégis náluk is megjelent.

- **Hogyan befolyásolta a háború a tanárok munkáját?**

A tanárok kapcsán a háború legsúlyosabb körülménye a vissza-visszatérő katonai szolgálatból fakadó tanárihiány volt, leszámítva a Szent Erzsébet Leánygimnázium tanári karát. Tanévenként 10-20%-os tanárihiány pótlását kellett az intézményeknek megoldaniuk, főként helyettesítéssel. E tekintetben az iskolák között a fenntartó tekintetében nincs nagy különbség, legfeljebb az figyelhető meg, hogy a katolikus iskolákból is főként (de nem kizárólagosan) a világi tanárok kerültek besorozásra. E kérdés a háború végével nem zárult közvetlenül le, hiszen több tanár is hadifogságba került, tartósan fenntartva a személyügyi problémákat.

A helyettesítések megoldása mellett olyan többletfeladatok is terhelték a tanárokat, mint például a diákok katonai előképzésében való részvétel, az új tantárgy, a honvédelmi ismeretek című tanításának megszervezése, légtalmi kötelezettségek, többszöri tantervmódosítás. Valamint 1944 tavaszán és nyarán a tanév korai lezárását követően jogszabályellenesen a közigazgatási szolgálatba is megpróbálták bevonni őket. Míg 1945-ben a saját, intézményen belüli demokratikus átképző tanfolyamaikat kellett megszervezniük, mely további terhelést jelentett a tanárookra nézvést.

- **Hogyan befolyásolta a háború a pedagógiai munkát?**

A háborús körülmények az első tanévekben nem befolyásolták jelentős mértékben az elvégzett pedagógiai munkát. Ettől függetlenül viszont komoly kihívást jelentett az oktatásra 1939-től az iskolák életében egyre nagyobb szerepet betöltő katonai előképzés, amely 1942-től (illetve a leánygimnáziumban 1943-tól) a honvédelmi ismeretek képében egy iskolai tantárgyként is megjelent a hasonló célokat szolgáló mindennapos testnevelés mellett. Ez több tekintetben is új kihívásokat teremtett a pedagógiai munkában: tovább nőtt a diákok leterheltsége, másfelől nem voltak ilyen szakos tanárok, így nehézséget jelentett a kompetens tanárok kijelölése akik a tantárgyat tanították. Ráadásul nem könnyítette meg a helyzetüket a tankönyvek lassú megjelenése sem.

A vizsgált időszak második felében, vagyis az 1943-44-es tanévtől kezdődően már a háború is jelentős mértékben befolyásolta az elvégzett munkát. Az említett tanév például csak

öt hónapig tartott, amely jelentős tananyagcsökkentésre kényszerítette a tanárokat. Ráadásul ebben a tanévben a tanulók tanláshoz hozzáállásában is egyfajta törés következett be, amely tovább rontotta az iskolai munka eredményességét.

Nem meglepő, hogy az 1944-45-ös tanévben is igen jelentős próbatételek neheztedtek az iskolai munkára. A tanév bő két hónapra félbeszakadt és bár ezt egy júliusig elnyúló tanévvel próbálták kompenzálni, ez sem volt eredményes, például a tanulók nagyarányú hiányzása miatt. A tanulókat csak májusra sikerült megközelítőleg sikerült teljesen egybe hívni. A másik ok pedig, hogy egyes tantárgyak esetében politikai kérdések merültek föl, szabályozva azok tananyagát.

Azt is meg lehet említeni, hogy a háborús körülmények között sem a diákok, sem a tanárok nem tudtak teljes figyelemmel az iskolai munkára koncentrálni. A viláégés eseményei mellett az új politikai berendezkedés kialakulása, egy új diákszervezet (MADISZ) létrehozása, vagy épp a pedagógusok szakszervezetben vagy pártokban történő részvétele is elvonta, elvonhatta az iskoláról a figyelmet.

Összességében különösen az 1943-44-es és 1944-45-ös tanévben a háború csaknem ellehetetlenítette az eredményes tanítást. A közoktatás vezetői és egyben a tanári karok is azonban e körülmények között igyekeztek méltányosan fordulni a tanulók felé osztályozásuk és továbbhaladásuk tekintetében.

- **Tapasztalhatók-e eltérések a háborús kihívásokra adott válaszokban az intézmények fenntartói alapján? Ha pedig igen, milyen jellegűek?**

A vizsgálat során egyaránt foglalkoztam felekezeti és nem felekezeti fenntartású intézményekkel. Emiatt érdekes lehet, hogy rajzolódott-e ki valamilyen különbség a háborúra adott reakciókban a fenntartók alapján. A rövid válasz erre, hogy nem, legfeljebb egy-egy kérdésben. Az intézményeknek ugyanazokat az utasításokat kapták meg és ha például valamilyen kifogása merült volna fel ezekkel kapcsolatban az elviekben autonómiával bíró katolikus intézményeknek, azt nem tették szóvá. Jó példa erre a leánylevente mozgalom, melyet bár a katolikus körök nem támogatták, a Szent Erzsébet Leánygimnáziumban nem tapasztalható ellenállás az iskolai csapat létrehozásakor.

Néhány kérdésben azonban mégis érzékelhető egyfajta különbség, főként a fiúk levente tevékenysége kapcsán, amelyet mind a Piusban, mind a Nagy Lajosban ellenszenvvel fogadtak. Igaz, például a városi fenntartású mohácsi gimnázium is megfogalmazott az övékéhez hasonló kritikákat.

Ha esetleg mégis szeretnénk kiemelni egy intézményt, amely esetében tapasztalható valamilyen önálló karakter, akkor a jezsuita háttérű Piust emelhetjük ki, amely nem volt hajlandó egyik tanárát sem (jogszerűtlen) közigazgatási szolgálatra küldeni, illetve a Fiume utcai elemi iskola befogadását próbálta megkerülni.

Végezetül még azt lehet érdemesnek kiemelni, hogy a zsidótörvények betartásával kapcsolatban tapasztalható még egyfajta különállás, ugyanis a katolikus tanügyigazgatástól jóval intenzívebb mértékben érkeztek utasítások a témával kapcsolatban, melyből egymással ellentétes szemlélet is kirajzolódik (pl. a törvények szigorú betartásának elvárása és ezzel szemben, hogy keresztény tanulót nem lehet zsidónak tekinteni).

Mindezek alapján összességében az mondható el, hogy a fenntartóktól függetlenül az iskolákat egészen hasonló módon érintette a háború, a diákokat, a tanárokat és az oktatást egyforma megpróbáltatások sújtották. Ugyanakkor bizonyos kérdésekben, a jogszabályok betartása mellett, lehet találni különbségeket is.

- **Milyen légoltalmi feladatok hárultak az intézményekre?**

A légoltalom egy speciális kérdés, ugyanis már a közvetlen háborús fenyegetés előtt jelen volt az iskolákban.

Intézményi szinten megvizsgálva a kérdést, elmondható, hogy a teljes intézményeket fel kellett készíteni egy esetleges légitámadásra. Ennek része volt, hogy légoltalmi terveket kellett készíteni, mely szabályozta a légitámadás esetén követendő protokollt. Továbbá különböző légoltalmi felszereléseket kellett beszerezni, gondoskodni kellett óvóhelyekről, amely a legtöbb vizsgált iskola számára komoly nehézséget jelentett, például a Szent Erzsébet Leánygimnáziumban 1944 őszén, mikor már igen súlyos volt a légi fenyegetettség, a tanítás folyamatosságát is akadályozta az óvóhely hiánya.

Más tekintetben is érintette a légoltalom a diákokat és a tanárokat, köszönhetően annak, hogy a városi légoltalmi feladatokba nekik is szerepet kellett vállalniuk. A diákok kezdeti bevonása olyan mértékű volt, amely hosszú távon a pedagógiai munkát is veszélyeztette, így a tanügyigazgatásnak közbe kellett avatkoznia. Ettől függetlenül a diákok légoltalmi szolgálata mindvégig fennmaradt és csak 1945 nyarán szüntették meg azt. Ráadásul a diákoknak még légoltalommal kapcsolatos tanításban is részesülniük kellett, noha az a forrásokból nem látszik, hogy ezt milyen keretek között építették be az általam vizsgált gimnáziumok mindennapjaiba.

Ugyancsak terhet rótt a légtalmi szolgálat a tanárookra is, ha nem is a teljes tanári karokra. Egyes tanárookra a Légtalmi Liga különböző szerepkörökben (pl. oktatói) számított, mely tovább növelte az egyébként is leterhelt pedagógusokra helyezendő nyomást.

- **Milyen módon reflektáltak az iskolák a területi visszacsatolásokra és visszafoglalásokra, különös tekintettel a baranyai háromszögre vonatkozóan?**

A területi revíziók kérdését két részre bontva érdemes vizsgálni. Egyfelől, hogy azokra hogyan reflektáltak az iskolák. Alapvetően valamennyi területi növekedésről megemlékeztek, de nem egyforma mértékben. Különösen fontos szerepet kapott ebben a kérdésben Erdély, amely a legtöbb támogató jellegű kezdeményezés kedvezményezettje volt.

A kérdés második része pedig a visszafoglalt baranyai háromszögre vonatkozik, amely bár általánosságban az öt intézmény esetében nem kapott különösen nagy figyelmet, a földrajzi elhelyezkedése miatt mégis kiemelt helyzetben van a kutatás szempontjából. A terület a pécsi tankerület részévé vált, ráadásul a térségre Mohács, mint saját természetes „életterére” tekintett. Ennek fényében nem meglepő, hogy a városi gimnázium azonnal nagy érdeklődést mutatott azon baranyai háromszög-béli tanulók irányába, akik középiskolai tanulmányaik megkezdése előtt álltak vagy valamely jugoszláviai iskolában tanultak korábban (pl. Zágráb vagy Eszék) és szerették volna tanulmányaikat folytatni. A gimnázium egy tanfolyamot is szervezett ezen tanulók számára a magyar oktatási rendszerbe történő átlépés megkönnyítése érdekében. Ennek ellenére a kormányzat eleinte nem engedélyezte a felsőbb osztályos tanulók felvételét, mely álláspontját, feltehetően a gimnázium igazgatójának közbenjárására, végül a minisztérium megváltoztatta. Igaz, egy különbözeti magánvizsgálat letételét a gimnáziumba történő felvétel feltételévé tette. Később ez a kritérium vált általánossá, amelynek eredményeként például több baranyai háromszögből származó tanuló jelent meg a pécsi ciszterci gimnáziumban is. Összességében viszont intézményi szintű figyelmet csak a mohácsi gimnázium fordított ezen tanulókra.

- **Milyen módon ment végbe az intézmények demokratikus átalakulása?**

Az iskolákban végbemenő demokratikus átalakulás szorosan összefügg a Magyarország szovjet megszállását követő politikai változásokkal. A tankerületben, így a gimnáziumokban az átalakulási folyamatok az orosz katonai parancsnokság jelentős beleszólásával kezdődtek meg. Majd hamarosan az új vallás- és közoktatásügyi miniszter, Teleki Géza kiadta a legfontosabb

utasításokat az oktatás demokratikus átalakítására vonatkozóan. Ezek részben restaurálták a háború előtti állapotokat (pl. a tankerületek területére és hatáskörére vonatkozóan), részben pedig egészen új tartalmi és nevelési célokkal töltötték meg az iskolai munkát, annak középpontjába helyezve a demokratikus szellemű átalakulást.

Magukra az iskolákra vonatkoztatva elmondható, hogy e folyamat érintette az intézmények diákjait és tanárait is egyaránt, nem tudták és feltehetően nem is akarták függetleníteni magukat az őket körülvevő eseményektől. A gimnáziumi diákság részvételével létrejött például Pécsen és Mohácson is a MADISZ. Míg a tanárokat a megszülető szakszervezet tömörítette. A tanárok kapcsán érdemes megemlíteni, hogy az igazoló eljárások során szinte minden tanár igazolása megtörtént. Igaz, néhány tanár esetében a későbbiekben komolyabb vizsgálat is indult.

Ugyancsak a tanárokhoz kötődött az iskolák demokratikus szellemű átalakításának véghezvitele. Ez részben az intézmények által szervezett, belső átképző tanfolyamok kereteiben valósult meg. Azon gimnáziumok esetében, ahol fennmaradtak ezzel kapcsolatos források, ott az látszik, hogy az iskolák eltérő módon értelmezték a demokráciát és a demokratikus átképzést.

A demokratikus átalakulás, átképzés nem ért véget 1945 nyarán, folytatódott a következő tanévben is. Ekkor kiadásra került a *Demokrácia és köznevelés* című kötet, amely már egy egyértelmű vonalvezetőt jelentett, hogy miként kell értelmezni az iskoláknak a demokrácia fogalmát és milyen szerepe van az átalakulásban az iskoláknak.

1942-ben Fodor Ferenc, a tankerület főigazgatója az iskolák igazgatóinak a tanulóifjúság gondozása tárgyában küldött levelét egy határozott állítással kezdte: „Nemzetünk ismét történelmi időket él.” Talán közhelyesnek tűnik ez a gondolat, de ennek ellenére az igazságtartalma megkérdőjelezhetetlen. Az általam vizsgált öt gimnáziumnak egy olyan korszakot kellett a háború alatt átvészelnie, amely során az iskolai élet valamennyi szereplőjének jelentős mértékben megnőtték a feladatai. Nem csak a honvédelmi nevelés explicit megjelenésével nőtt a tanárok és a diákok terhelése, hanem a honvédelem segítése érdekében végzett munkával is. Miközben a háborús körülmények az évek előrehaladtával az elvégzendő feladatok végrehajtását is megnehezítették, a front megjelenése pedig el is lehetetlenítette azt. Ezek a körülmények valóban nevezhetők, nem csak a nemzet életében, de az általam vizsgált és bemutatott intézmények históriájában is történelmi időnek. Mindez ráadásul a háború lezárulásával sem ért véget, hiszen a kialakuló új politikai és ezzel oktatáspolitikai berendezkedésben, bár a szervezeti keretek nem kerültek azonnal és minden tekintetben megváltoztatásra, az iskolai munkát és mindennapokat jelentős mértékben

befolyásoló folyamatok indultak el, amelyek mellett a háború utóhatásaival is meg kellett küzdenie az intézményeknek.

A kutatás bővítésének lehetséges irányai

A kutatás során iskolatörténeti szempontból szinte minden olyan témának a feltárását és bemutatását elvégeztem, amely a kutatói érdeklődés középpontjába kerülhetne. Ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy ne lennének olyan területek, amelyek jelen disszertációhoz kapcsolódva a kutatás továbbfejlesztését eredményezné. Ilyetén módon, közvetlenül jelen kutatás bővítésének egy lehetséges módja egy megéleltörténeti szempont beemelése. Vagyis annak kutatása (pl. iskolai újságok, életrajzok, naplók, esetlegesen ha még lehetséges, interjúk segítségével), hogy hogyan élték meg az oktatás különböző szereplői a háborús korszakot.. Valamint számos résztema is lehetőséget kínál a vizsgálat közvetlen folytatására. Ilyen lehet például a visszafoglalt baranyai háromszögből származó diákok sorsának vizsgálata a terület újbóli elcsatolását követően.

Ezenfelül a témaválasztás szerencsésnek is tekinthető, mert a vizsgálat rengeteg olyan kérdést megmutatott, amely jó kutatási perspektívát kínál. Ilyen például a honvédelmi nevelés kérdésének átfogó vizsgálata, így például annak nevelésfilozófiai vetületei, valamint a honvédelmi ismeretek tantárgy kutatása, a hozzá kapcsolódó tankönyvek vizsgálata, a női honvédelmi nevelés kérdése, annak a nőképre és leánynevelésre gyakorolt hatása stb.

Szintén számos kérdés megválaszolatlan még az 1945-ös demokratikus átalakulás időszakából. Bár a téma nem teljesen érintetlen, hiszen például a pedagógusok helyzetét vizsgálta Golnhofner Erzsébet (2004), ahogy Kelemen Elemér (2007) is foglalkozik például a szakszervezet létrehozásával. Azonban számos kérdés érintetlen maradt, amelyet jelen disszertáció keretében csak részben volt módomban vizsgálni. Ilyen például a tanárok és diákok demokratikus átképzése, átnevelése, vagy a MADISZ.

Harmadik témaként említeném meg Palos Bernardin, tankerületi főigazgató személyének vizsgálatát. Palos a korszakban volt a, karrierje csúcsán, a magyar oktatásügy fontos szereplője volt, aki nem csak a tanügyigazgatásban vett részt, hanem például a cserkészletben is vezető szerepet töltött be. Ennek köszönhetően az ő életének vizsgálata számos kérdésben pontosíthatja neveléstörténeti vonatkozásban is az ismereteinket.

A kutatás eredményeinek haszna, lehetséges alkalmazása

Fontos kérdés lehet, hogy jelen kutatás milyen tekintetben válhat a neveléstudomány számára hasznossá, milyen lehetséges alkalmazási területei vannak.

A kutatás neveléstudományi haszna kapcsán általánosságban a neveléstörténeti kutatásokra vonatkozó hasznok említhetők. Így például segít megérteni egy adott neveléstörténeti problémát tágabb kontextusban (második világháború hatása az oktatásra), segítheti a pedagógiai szemlélet fejlődését, tekintetbe véve a vis maior helyzeteket, vagy épp segít megérteni egy más ország (Jugoszlávia) kultúrtörténetét. Ezenfelül a történeti jelleg hozzájárulhat a magyarságtudatunk, valamint hazánk sorsa iránti elkötelezettségünk és felelősségünk megerősítéséhez.¹³ Még tágabb kontextusban vizsgálva ezen kutatás is hordozza azokat a hasznokat, amelyeket a neveléstörténeti kutatások kapcsán még említhetünk. Gondolok ez alatt a temporális kauzalitásra (az oksági összefüggések különösen fontosak a téma kapcsán), valamint a historikus relativizmusra.¹⁴

Kiemelném továbbá, hogy mikrotörténeti kutatásként segít párhuzamosan tekinteni és megérteni a neveléstörténeti és neveléstudományi szempontból kiemelkedő makrokérdéseket, mint például az erőteljesen centralizált oktatási rendszer működése és annak következményei.¹⁵

Ugyancsak a kutatás hasznossága, hogy az iskolatörténeti kutatások általában hozzájárulnak a hazai iskolaügy megismeréséhez. Ahogy az előzőekben is bemutattam, új lehetséges kutatási területeket is felfedhetnek, miként ezt jelen disszertáció meg is tette. Ezenfelül hasznos lehet a vizsgálat az intézmények számára is, megerősítve a diákok és tanárok identitását saját iskolájukkal kapcsolatosan.¹⁶

Jelen vizsgálat imént felsorolt hasznai alapvetően egy irányú alkalmazás révén érhetők el: az oktatásban történő megjelenésben. Vagyis akkor, ha a kutatás során feltárt új ismeretek megjelennek a neveléstörténeti képzésben. Illetve, ha a kutatás során vizsgált intézmények a feltárt ismereteket az iskolatörténettel kapcsolatos tananyagba beemelik.

---

¹³ Kéri 2001: 15-16. alapján

¹⁴ Vörös 2015. alapján

¹⁵ Gyáni 2019: 46. alapján

¹⁶ Kéri 2001: 93. alapján

A tézisfüzetben felhasznált szakirodalom

Cserdi András (2017): *A Mohácsi Kisfaludy Károly Gimnázium múltjából. A 8 osztályos gimnázium története 1935-1946.* Magánkiadás, Mohács.

Golnhofer Erzsébet (2004): Pedagógusok változó politikai viszonyok között. *Iskolakultúra*, **14.** 10. sz. 75-8.

Gyáni Gábor (2019): Helytörténet, régiótörténet és országos történet. Fogalmi és historiográfiai szemle. In: Lengvári István – Pilkhoffer Mónika – Vonyó József (szerk.): *Az ember helye – a hely embere. Emberközpontú történetírás, helytörténeti kutatás: a helytörténetírás módszertani kérdései.* Magyar Történelmi Társulat – Kronosz Kiadó – MTA Pécsi Területi Bizottsága, Budapest – Pécs. 23-53.

Gyarmati György – Pihurik Judit (2015, szerk.): *Háborús hétköznapok hadszíntéren, hátorszáiban.* Magyar Történelmi Társulat – Kronosz Kiadó – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest-Pécs.

Kelemen Elemér (2007): *A tanító a történelem sodrásában. Tanulmányok a magyar tanítóság 19-20. századi történetéből.* Iskolakultúra, Pécs.

Kéri Katalin (2001): Bevezetés a neveléstörténeti kutatások módszertanába. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.

Kozma Tamás (2006): *Az összehasonlító neveléstudomány alapjai.* Új Mandátum, Budapest.

Nagy Péter Tibor (1992): *A magyar oktatás mádosik államosítása.* Educatio, Budapest.

Nagy Péter Tibor (2000): *Járszalag és aréna. Egyház és állam az oktatáspolitikai erőterében a 19. és 20. századi Magyarországon.* Új Mandátum, Budapest.

Németh Eszter – Pasku Györgyi – Simon Krisztina (2007, szerk.): *A pécsi Széchenyi István Gimnázium és Szakközépiskola jubileumi évkönyve: A 2006-2007-es tanévről az intézet fennállásának 150. évében.* Széchenyi István Gimnázium és Szakközépiskola, Pécs.

Sántha Kálmán (2009): *Bevezetés a kvalitatív pedagógiai kutatás módszertanába.* Eötvös József Könyvkiadó, Budapest.

Sántha Kálmán (2006): *Mintavétel a kvalitatív pedagógiai kutatásban.* Gondolat Kiadó, Budapest.

Szabolcs Éva (é.n.): Deduktív (analitikus) jellegű kutatások. In: Falus Iván et al: *Bevezetés a pedagógiai kutatás módszereibe.* Műszaki Könyvkiadó, Budapest. Letöltés: <https://docplayer.hu/5665571-Bevezetes-a-pedagogiai-kutatas-modszereibe.html> 2022.02. 17.

Takács Zsuzsanna Mária (2021): Világháborús emlékek – baranyai tanítók a második világháborúban. In: Margittai Linda – Tomka Béla (szerk.): *Történelem és erőszak*. Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, Szeged. 529-546.

Vörös Katalin (2015, szerk.): Neveléstörténet az osztatlan tanárképzésben. Pécsi Tudományegyetem, Pécs. Letöltés: <http://polc.ttk.pte.hu/tamop-4.1.2.b.2-13/1-2013-0014/13/index.html> 2022. 08. 26.

Az értekezéshez kapcsolódó publikációk¹⁷

Mohr Szilárd (2020): A hómáni oktatáspolitikai legfőbb törekvése – Hazafias és keresztény nevelés a baranyai fiúgimnáziumokban 1939 és 1945 között. In: Pelesz Nelli (szerk.): *Művelődés, műveltség, minőség*. Radnóti Szegedi Öröksége Alapítvány, Szeged. 149-164.

Mohr Szilárd (2019): A második világháború hatása a Jézustársasági Pécsi Pius-Gimnáziumra. In: Rab Virág – Somogyi Bianka – Tuboly-Vincze Gabriella – Varga Tímea (szerk.): *XII. Nemzetközi és XIX. Országos Interdiszciplináris Grastyán Konferencia: lektorált tanulmánykötet*. Pécsi Tudományegyetem Grastyán Endre Szakkollégium, Pécs. 127-137.

Mohr Szilárd (2019): A második világháború két ciszterci gimnáziumban. In: Karlovitz János Tibor – Torgyik Judit (szerk.): *Szaktudományi és más emberközpontú tanulmányok*. International Research Institute, Komárno. 437-444.

Mohr Szilárd (2019): A második világháború pécsi katolikus fiú- és leánygimnáziumokban. In: Lévai Attila – Szabó Péter – Kováts-Németh Mária (szerk.): *Középszintű állami és felekezeti iskolák, tanítóképzők és árvaházak 1869-1949. A magyarság megtartó ereje III*. Palatia Nyomda és Kiadó Kft, Győr. 194-205.

Mohr Szilárd (2020): A visszafoglalt Baranyai háromszög főbb oktatási kérdései. Fókuszban az oktatásszervezés problémái a mohácsi gimnáziumban. *Polymatheia: Művelődés és Neveléstörténeti Folyóirat*, **17**. 1-2 sz. 191-202.

Mohr Szilárd (2022): A visszafoglalt baranyai háromszög magyar oktatási rendszerbe történő beillesztése. In: Kiss Zsuzsanna – Szilágyi Zsolt (szerk.): *Határ, határhelyzet, határátlépés*. Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, Pécs. 409-420.

Mohr Szilárd (2022): Palos Bernardin mint pécsi tankerületi királyi főigazgató (1943-1946). In: Fehér Ágota – Mészáros László (szerk.): „... megtisztítja azt, hogy több gyümölcsöt hozzon” (Jn 15,2) VIII. Keresztény Neveléstudományi Konferencia. Apor Vilmos Katolikus Főiskola, Vác. 163-176.

---

¹⁷ Szerzői adatlap: <https://m2.mtmt.hu/gui2/?type=authors&mode=browse&sel=10066267&view=dataSheet>